

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΒΙΒΛΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ,
ΠΑΤΕΡΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ
ΚΑΙ ΑΜΦΙΣΗΜΙΕΣ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ
ΣΕ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ

ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΥΛΗΣ-ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ
ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗΣ

14.5.2012.

Υ.

ΙΝΔΙΚΤΟΣ
ΑΘΗΝΑΙ 2012

ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ

ΘΑΝΑΣΗ Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Εἶναι περιττὸ νὰ προσημειώσω ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα θέμα πελώριο, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀντιμετωπιστεῖ σὲ ὅλες του τὶς διαστάσεις ἀπὸ μιὰ εἰσήγηση. Αὐτό, λοιπόν, πού θὰ ἐπιχειρήσω ἐδῶ, εἶναι νὰ ἐντοπίσω μερικὸς ἄξονες τῆς Πατερικῆς σκέψης (σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἑλληνόφωνων Πατέρων, καθόσον μὲ αὐτούς ἔχω προσωπικὰ ἀσχοληθεῖ μέχρι τώρα), ἄξονες οἱ ὁποῖοι δύνανται, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ τροφοδοτήσουν σήμερα ἓναν σημαντικὸ θεολογικὸ στοχασμὸ γιὰ τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ τὴ σχετικὴ χριστιανικὴ μαρτυρία.

Α. Ὡς γνωστὸν, τὰ λόγια μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς ἀνήγγειλε δημοσίως τὴν ἀποστολὴ του περιγράφουν, σύμφωνα μὲ τὸ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγέλιο, μιὰ ἀποστολὴ ἀπελευθερωτικὴ:

«Πνεῦμα Κυρίου ἐπ' ἐμέ, οὗ εἶνεκεν ἔχρισέ με, εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέ με, ἰάσασθε τοὺς συντετριμμένους τὴν καρδίαν, κηρύξαι αἰχμαλώτοις ἄφεσιν καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν, ἀποστεῖλαι τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει, κηρύξαι ἐνιαυτὸν Κυρίου δεκτόν» (Λουκ. 4: 18-19)¹.

Εἶναι τὸ χωρίο τὸ ὁποῖο, ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1970, ἔχει γίνῃ ἀφετηριακὸ σημεῖο τῆς σύγχρονης θεολογίας τῆς ἀπελευθέρωσης²,

1. Μετάφραση: «Τὸ Πνεῦμα τοῦ Κυρίου μὲ κατέχει, γιατί ὁ Κύριος μὲ ἔχρισε καὶ μ' ἔστειλε ν' ἀναγγεῖλω τὸ χαρμόσυνο μήνυμα στοὺς φτωχοὺς, νὰ θεραπεύσω τοὺς τσακισμένους ψυχικὰ· στοὺς αἰχμαλώτους νὰ κηρύξω λευτεριά καὶ στοὺς τυφλοὺς ὅτι θὰ βροῦν τὸ φῶς τους· νὰ φέρω λευτεριά στοὺς τσακισμένους, νὰ ἀναγγεῖλω τοῦ καιροῦ τὸν ἐρχομὸ πού ὁ Κύριος θὰ φέρει τὴ σωτηρία στὸ λαὸ του». (Τὴ μετάφραση τὴν παίρνω ἀπὸ τὴν ἔκδοση Ἡ Καινὴ Διαθήκη. Τὸ πρωτότυπο κείμενο μὲ μετάφραση στὴ δημοτικὴ, ἔκδ. Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἑταιρίας, Ἀθήνα 1989).

2. Βλ. χαρακτηριστικὰ GUSTAVO GUTIERREZ, *The God of Life* (μτφρ. Matthew J. O'Connell), ἔκδ. Orbis Books, Maryknoll, New York 1991, σσ. 6-9.

του ρεύματος, δηλαδή, τὸ ὁποῖο, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ ἐξαπλώθηκε παγκόσμια καὶ ὄρισε ὡς εὐαγγελικὸ καθῆκον καὶ ὡς ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας τὴν καταπολέμηση τῶν κοινωνικῶν δομῶν ποὺ παράγουν ἀδικία καὶ ἐξαθλίωση.

Ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον νὰ κατανοήσουμε τὸ χωρίο μέσα στὸ εὐαγγελικὸ του πλαίσιο καὶ τὴν ὅλη βιβλική του συνάφεια. Σύμφωνα μὲ τὸν Λουκᾶ τὰ λόγια αὐτὰ εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν προφήτη Ἡσαΐα, τὸ ὁποῖο ὁ Χριστὸς τὸ διάβασε φωναχτὰ στὴ συναγωγὴ καὶ τὸ συνέδεσε ρητὰ μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν ἀποστολὴ του. Ὡστόσο, ἂν προσέξουμε, θὰ δοῦμε ὅτι στὸ κείμενο τοῦ Λουκᾶ τὸ παρατιθέμενο προφητικὸ κείμενο δὲν εἶναι «ἀτόφιο» (ὅπως ἀφήνει νὰ νοηθεῖ ἡ φράση τοῦ εὐαγγελιστῆ, ὅτι ὁ Ἰησοῦς ξετύλιξε τὸ χειρόγραφο, βρῆκε τὸ σημεῖο ὅπου ἦταν γραμμένο τὸ ἀπόσπασμα καὶ τὸ ἀνέγνωσε), ἀλλὰ πρόκειται γιὰ μιὰ σύνθεση: Σχεδὸν ὀλόκληρο τὸ ἀπόσπασμα ποὺ διάβασε ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ Ἡσ. 61:1-2, πλὴν τῆς φράσης «ἀποστεῖλαι τεθραυσμένους ἐν ἀφέσει» (: «νὰ φέρω λευτεριά στους τσακισμένους»). Αὐτὴν ὁ Λουκᾶς τὴν πρόσθεσε στὸ ἀπόσπασμα παίρνοντάς τὴν ἀπὸ ἄλλο σημεῖο τοῦ Ἡσαΐα, ὅπου διευκρινίζεται –ἐκ στόματος Θεοῦ– ποιά εἶναι ἡ αὐθεντικὴ νηστεία, ἡ ὁποία εὐχαριστεῖ τὸν Θεό³. Ἡ αὐθεντικὴ νηστεία, λέει ἐκεῖ ὁ Ἡσαΐας, δὲν ἔγκειται στὴν τήρηση λατρευτικῶν τύπων.

«Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ποὺ προσεύχαστε, δὲν πρόκειται νὰ εἰσακουστεῖ ἡ προσευχή σας. Ἡ νηστεία, ὅπως ἐγὼ τὴ θέλω [λέει ὁ Θεός], δὲν εἶναι νὰ κακουχεῖστε γιὰ μιὰ μέρα, καὶ τὸ κεφάλι κάτω νὰ τὸ σκύβετε, καθὼς τὸ βουῖρλο, μὲ ρούχα πένθιμα νὰ κάθεστε στὴ στάχτη» (58: 5).

Ἡ αὐθεντικὴ νηστεία ἔγκειται σὲ ἀπελευθερωτικὴ πράξη:

3. Βλ. JACQUES MATHIEY, «Luke 4: 16-30. The Spirit's mission manifesto – Jesus' hermeneutics and Luke's editorial», *International Review of Mission* 352 (2000), σσ. 3-11. Τὴ μετάφραση τὴν παίρνω ἀπὸ τὴν ἔκδοση Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη. Μετάφραση ἀπὸ τὰ πρωτότυπα κείμενα, ἐκδ. Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἑταιρίας, Ἀθήνα 1997.

«Νὰ σπάτε τῶν ἀδικημένων τὰ δεσμά, νὰ λύσετε τὰ φορτία ποὺ τοὺς βαραίνουν, τοὺς καταπιεσμένους ν' ἀπελευθερώσετε καὶ νὰ συντρίβετε κάθε ζυγό» (58: 6).

Με τὴν προσθήκη αὐτὴ τὸ κείμενο τοῦ εὐαγγελίου γίνεται προδήλως ριζοσπαστικότερο καὶ ἐντείνει τὴν ἔμφαση ὅτι αὐτὸ ποὺ ἐγκαινίασε ὁ Χριστὸς εἶναι μιὰ καινούργια ἐποχὴ, ἐποχὴ ἀλληλεγγύης καὶ ἀπελευθέρωσης⁴.

Περὶ τοὺς δεκατέσσερις αἰῶνες ἀργότερα, συναντᾶμε ἓνα κείμενο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ (π. 1296-1359), ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νὰ διευκρινίσει ποιά εἶναι ἡ νηστεία ποὺ ἐγκρίνει ὁ Θεός. Ὁ Γρηγόριος παραθέτει τὸ παραπάνω χωρίο τοῦ Ἡσαΐα («νὰ σπάτε τῶν ἀδικημένων τὰ δεσμά, νὰ λύσετε τὰ φορτία ποὺ τοὺς βαραίνουν, τοὺς καταπιεσμένους ν' ἀπελευθερώσετε καὶ νὰ συντρίβετε κάθε ζυγό») καὶ συνεχίζει:

«Οἱ ἄρπαγες καὶ οἱ ἄδικοι δὲν θὰ ἀναστηθοῦν γιὰ νὰ ἔρθουν πρόσωπο με πρόσωπο με τὸν Χριστὸ καὶ νὰ κριθοῦν, ἀλλὰ εὐθύς γιὰ νὰ καταδικαστοῦν [...], διότι καὶ στὴν ἐδῶ ζωὴ ποτὲ δὲν εἶχαν ἔρθει πραγματικὰ πρόσωπο με πρόσωπο με τὸν Χριστὸ [...]. Οἱ τεράστιες περιουσίες εἶναι στὴν πραγματικότητα κοινές, ἀφοῦ προέρχονται ἀπὸ τὰ κοινὰ ταμεῖα τῆς φύσης ποὺ ἔφτιαξε ὁ Θεός. Πῶς λοιπὸν δὲν εἶναι πλεονέκτης αὐτὸς ποὺ οἰκειοποιεῖται τὰ κοινὰ, ἔστω κι ἂν δὲν εἶναι σὰν ἐκεῖνον ποὺ ἀρπάζει φανερὰ τὰ ξένα; Ἐπομένως, ὁ μὲν πρῶτος –ἀλλοίμονο– θὰ τιμωρηθεῖ με φρικτὴ ποινὴ σὰν κακὸς δούλος, ὁ δὲ δεύτερος θὰ ὑποστῆ χειρότερες καὶ πιὸ φριχτὲς τιμωρίες. Κανεὶς ἀπ' αὐτοὺς δὲν θὰ μπορέσει νὰ ἀποφύγει τὴν ποινὴ, ἂν δὲν δεχθεῖ στὴ ζωὴ του τοὺς φτωχοὺς [...]. Κατὰ τὴν ἔσχατη κρίση οἱ δίκαιοι θὰ λένε: Ἡ νοσοτροπία ἢ ὁποῖα ἐκφράζεται με τὴ φράση “τὸ δικό μου καὶ τὸ δικό σου” ἔχει πλέον διωχθεῖ μακριὰ ἀπὸ ἐδῶ, ἀφοῦ καὶ στὴ γήινη ζωὴ μας τὴν

4. Μιλώντας γι' αὐτὴ τὴν καινούργια ἐποχὴ ὁ Λουκᾶς προφανῶς προϋποθέτει τὸν ἰουδαϊκὸ θεσμὸ τοῦ Ἰωβηλαίου ἔτους. Κάθε πενήντα χρόνια ἡ ὑποθηκευμένη γιὰ χρέη περιουσία ἐπιστρεφόταν στοὺς ἰδιοκτῆτες της καὶ ἐλευθερώνονταν οἱ Ἑβραῖοι δούλοι (Λευιτ. 25: 8-34).

είχαμε μισήσει. Γι' αυτό άλλωστε κληρονομήσαμε τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ὅπου κυριαρχοῦσε αὐτὴ ἡ φράση ("τὸ δικό μου καὶ τὸ δικό σου"), τὴν ὁποία οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας τὴν ὀνομάζουν φράση ψυχρῆ, ἀπουσίαζε ὁ δεσμὸς τῆς ἀγάπης καὶ διαρχόνταν μακριὰ ὁ Χριστός»⁵.

Νομίζω ὅτι στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ μπορούμε νὰ ὑπογραμμίσουμε ἰδίως τὰ ἐξῆς τρία σημεῖα:

1. Σύμφωνα μὲ τὸ ἀπόσπασμα, πρόβλημα ἀποτελεῖ ὁ πλοῦτος καθαυτὸν, δηλαδὴ ἀκόμη κι ἐκεῖνος πὺ ἀποκτήθηκε νόμιμα. Τὸ πρόβλημα, οὐσιαστικά, τὸ γεννᾷ ἡ προσκόλλησι τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἰδιοκτησία. Αὐτὴ ἡ πεποίθησι ἀποτελεῖ (ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω) μιὰ ραχοκοκκαλιὰ ἡ ὁποία διαπερνᾷ διαχρονικά τὴν Πατερικὴ θεολογία, πράγμα πὺ ὁ ἴδιος ὁ Παλαμᾶς τὸ γνωρίζει καὶ τὸ μνημονεύει. Ὅντως, ὅτι ἡ φράση «τὸ δικό μου καὶ τὸ δικό σου» εἶναι «ψυχρῆ», εἶναι κάτι πὺ ὑπογράμμισε, δέκα αἰῶνες νωρίτερα, ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος⁶ – ἴσως καὶ ἄλλοι Πατέρες πὺ ἐγὼ ἀγνοῶ.

2. Θεωρῶ πολὺ σημαντικὴ τὴ φράση τοῦ Παλαμᾶ: «... ἂν δὲν δεχτεῖ στὴ ζωὴ του τοὺς φτωχοὺς». Προφανῶς ἐδῶ ἐννοεῖ κάτι παραπάνω ἀπὸ τὴν περιστασιακὴ ἐλεημοσύνη. Σύμφωνα μὲ μιὰ μακρὰ παράδοσι, πὺ ξεκινᾷ ἤδη ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, οἱ φτωχοὶ καὶ οἱ ἀδύναμοι (αὐτοί, δηλαδὴ, πὺ δὲν ἀντλοῦν τὴν ταυτότητά τους ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἰσχὺ καὶ δὲν θεμελιώνουν τὴν ἐλπίδα τους στὸν πλοῦτο) ἀποτελοῦν τοὺς φίλους τοῦ Θεοῦ. Εἶναι ἐνδιαφέρον

5. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ, Ὁμιλία ιγ', τὴ πέμπτη Κυριακὴ τῶν νηστειῶν, PG 151, 161C-165B. Τὸ κείμενο τὸ ἔχω ἤδη παραθέσει στὸ βιβλίο μου *Κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ Ὁρθόδοξη θεολογία*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2006, σσ. 42-46. Ἀρκετὰ σημεῖα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἐπαναλαμβάνω (κάνοντας προσθήκες καὶ δίνοντάς τους προεκτάσεις) στὸ παρὸν μελέτημα, καθὼς καὶ σημεῖα τῶν ἔργων μου: «Παράδοσι καὶ σύγχρονες κοινωνικὲς διεκδικήσεις», *Σύναξι* 1 (1982), σσ. 29-34, καὶ *Ὁ Θεὸς μου ὁ ἀλλοδαπός. Κείμενα γιὰ μιὰν ἀλήθεια πὺ εἶναι «τοῦ δρόμου»*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2004.

6. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, ὁμιλία 7, PG 60, 66.

πώς αυτή η παράδοση συνέβαλε σε χειροπιαστές εκκλησιαστικές ρυθμίσεις, δηλαδή σε ιερούς κανόνες οι οποίοι απαιτούν από τους επισκόπους να υπερασπίζονται τους φτωχούς και τους αδυνάτους από την τυραννία των ισχυρών. Για παράδειγμα, ο 7^{ος} κανόνας της συνόδου της Σαρδικής (το 343) ζητά από τους εκκλησιαστικούς ηγέτες να επισκέπτονται τους πολιτικούς άρχοντες μόνο για να τους υποβάλουν αιτήματα για την υπεράσπιση των αδυνάτων. Προκειμένου, μάλιστα, να αποτραπούν ιδιοτελείς συναλλαγές μεταξύ εκκλησιαστικών ανδρών και κρατικών αξιωματούχων, ο κανόνας απαγορεύει αυστηρά κάθε άλλη επίσκεψη⁷. Αν ο επίσκοπος δεν ενεργεί ως προστάτης των αδυνάτων, έλεγε ο ανανεωτής του μοναχικού βίου άγιος Θεόδωρος ο Στουδίτης (759-826), καταδικάζεται, διότι συμπεριφέρεται όχι ως επίσκοπος, αλλά σαν έμπορος⁸. Όπως έχει καταδείξει ο Peter Brown, ήδη στα τέλη του 4^{ου} αιώνα η εκλογή επισκόπου σε μια πόλη σήμαινε ότι οι φτωχοί της αποκτούσαν επί τελους φωνή, η οποία εισακουόταν από τις αυτοκρατορικές αρχές⁹.

Στην ίδια λογική βρίσκονται και άλλες διατάξεις. Για παράδειγμα, ο 12^{ος} κανόνας της 7^{ης} Οικουμενικής Συνόδου (το 767) όρισε ότι, αν χρειαστεί να πουληθεί κάποιο εκκλησιαστικό κτήμα, θα πρέπει να φροντίσει ο επίσκοπος ή ο ηγούμενος, ώστε ο αγρός να μην πουληθεί σε άρχοντες και σε πλούσιους, αλλά ή σε κληρικούς ή σε μικρούς γεωργούς. Με τη ρύθμιση αυτή η Έκκλησία συνέπλεε, προφανώς, με την κεντρική αυτοκρατορική έξουσία στη μακρόχρονη σύγκρουσή της με τους μεγάλους γαιοκτήμονες, οι οποίοι ήταν ιδιαίτερος τυραννικοί προς τους μικρούς αγρότες. Παρόμοια, ο 38^{ος} Αποστολικός κανόνας (μάλλον στα τέλη του 3^{ου} αι.) διατάσσει, τὰ έσοδα της εκκλησιαστικής περιουσίας να διανέμονται σε όσους έχουν ανάγκη. Ο Νικόδημος ο Αγιορείτης (1749-1809) διευκρινίζει ότι με τη φράση

7. Βλ. ΘΑΝΑΣΗΣ Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Άμαρτωλές επισκέψεις», *Έξοδος*, 15/19 (1995), σσ. 40-46.

8. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ, *Έπιστολή προς Άναστάσιον*, PG 99, 949A.

9. PETER BROWN, *Power and Persuasion in Late Antiquity. Towards a Christian Empire*, έκδ. University of Wisconsin Press, Wisconsin 1992, σσ. 91-101.

«όσοι έχουν ανάγκη» εννοούνται οι χήρες, οι φτωχοί και (πράγμα πολύ σημαντικό και για τις δικές μας μέρες) οι ξένοι»¹⁰. Μάλιστα, κατά τον 25^ο κανόνα της συνόδου της Αντιοχείας (341), αν ο ίδιος ο επίσκοπος αδιαφορεί μπροστά στην καταπίεση των φτωχών, οφείλει να εξετάσει το ζήτημα ή σύνοδος των επισκόπων. «Όλη αυτή η όπτική αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, σημείο συνάντησης της παραδοσιακής θεολογίας με τη σύγχρονη θεολογία της απελευθέρωσης. Το 1967 ο Gustavo Gutierrez τόνισε ότι ο Θεός τάσσεται με το μέρος των φτωχών, και εισηγήθηκε τον όρο «preferential option for the poor», όρο τον όποιο ανέδειξε, στη συνέχεια, σειρά εκκλησιαστικών πρωτοβουλιών, με πρώτη, το 1968, τη σύνοδο των Ρωμαιοκαθολικών επισκόπων της Λατινικής Αμερικής στην κορυφαία βιομηχανική πόλη Medellin της Κολομβίας»¹¹.

3. Ο Παλαμάς συνδέει τα έσχατα με την ιστορία, και τη σωτηρία με την πράξη. Στο έν λόγω κείμενό του είναι αδύνατη ή σωτηρία χωρίς την έμπρακτη αλληλεγγύη προς τους αδυνάτους. Χαρακτηριστικά υποστηρίζει ότι όποιος προσπερνά τα θύματα της ιστορίας διώχνει μακριά του τον Χριστό! Έδω παραπέμπω στη έμβληματική φράση του Jon Sobrino, εκπροσώπου της θεολογίας της απελευθέρωσης στο Έλ Σαλβαδόρ: «Extra pauperes nulla salus» – «Έξω από (ή: χωρίς) τους φτωχούς δεν υπάρχει σωτηρία». «Για την ακρίβεια», διευκρινίζει ο Sobrino, «δεν λέω ότι μαζί με τους φτωχούς ή σωτηρία υπάρχει αυτόματα, αλλά ότι χωρίς αυτούς δεν μπορεί να υπάρξει διόλου»¹². Η σύνδεση ιστορίας και έσχάτων σημαίνει ότι ή πράξη των Χριστιανών μέσα στην ιστορία έχει ένα χαρακτηριστικό που την διαφοροποιεί από τις πράξεις αλληλεγγύης όσων δεν είναι Χριστιανοί: ή πράξη των Χριστιανών (οφείλει να) είναι

10. ΑΓΑΠΙΟΥ ΓΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΙ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, *Πηδάλιον τής νοητής νηός τής μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησίας*, έκδ. Ἀστήρ, Ἀθήναι 81976, σσ. 332-333.

11. Βλ. JOHN O' BRIEN, *Theology and the Option for the Poor*, έκδ. Liturgical Press, Collegville, Minnesota 1992.

12. JON SOBRINO, *The Eye of the Needle. No Salvation Outside the Poor. A Utopian - Prophetic Essay*, έκδ. Darton - Longman - Todd, London 2008, σελ. 41.

πράξη προφητική, πράξη δηλαδή που φανερώνει στον κόσμο τι λογής είναι η Βασιλεία που προσδοκούν οι Χριστιανοί. Δίνει μαρτυρία για τον κόσμο που θα έρθει. Η πράξη των Χριστιανών, δηλαδή, οφείλει να αποτελεί εμπρακτική μαρτυρία για το όραμα της θανάτωσης του θανάτου – κάθε θανάτου, κάθε δύναμης που αντιστρατεύεται την αγάπη. Στην προοπτική αυτή (και, προφανώς, αντίθετα προς τον σύγχρονο «ευχαριστιακό μονισμό», ο οποίος αντιλαμβάνεται τη θεία Ευχαριστία ως το μοναδικό σημείον της Βασιλείας και την αποσυνδέει από την κοινωνική πράξη), η εμπρακτική αγάπη και η αλληλεγγύη αποτελούν μέσα στην ιστορία σημείον της Βασιλείας¹³.

Γιατί αυτά τα σημεία του κειμένου του Γρηγορίου Παλαμά έχουν, κατά τη γνώμη μου, ιδιαίτερη σημασία; Διότι ο Παλαμάς είναι ο κατ' έξοχην εκφραστής της θεολογίας της θεώσεως και της δυνατότητας του ανθρώπου να γίνει σ' αυτήν εδώ τη ζωή (ιδίως μέσω της νοερής προσευχής) κοινωνός των ακτίστων ενεργειών του Θεού. Το παραπάνω κείμενο, λοιπόν, το προσάγω επειδή έχει εξαιρετική συμβολική σημασία σήμερα. Η θεολογία περι θεώσεως του ανθρώπου συχνά γίνεται δεκτή ως μυστικισμός, ως απόσυρση στο έσωτερικό του ανθρώπινου έαυτου, ως καταπολέμηση των παθών κλπ, χωρίς οργανική σύνδεση με την πράξη και με τον πλησίον και, συχνά, χωρίς οργανική σύνδεση με την έσχατολογική ανακαίνιση ολόκληρου του κόσμου. Συχνά, μάλιστα, η ένασχόληση με θέματα αλληλεγγύης θεωρείται πνευματικώς επίζημία, διότι (πάντα κατά τις έν λόγω απόψεις) αποπροσανατολίζει τον πιστό από τον κατ' έξοχην στόχο του, την προσπάθεια για προσωπική του κάθαρση. Όντως εύκολα μπορεί να συναντήσει κανείς και Πατερικά κείμενα και νεώτερα θεολογικά έργα Όρθοδόξων θεολόγων που συμμερίζονται αυτή την προβληματική προσέγγιση. Ωστόσο, αυτό που πρέπει να προσέξουμε, είναι ότι η εκκλησιαστική γραμματεία δεν είναι μια συμπαγής ουσία, ούτε αποτελεί ανιστορικό ύλικό που έπεσε από

13. ΘΑΝΑΣΗΣ Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Οί εικόνες της Βασιλείας. Κάποια άθεάτα του Καβάσιλα και κάποιοι πειρασμοί της Ευχαριστιακής μας θεολογίας», *Σύναξη*, 114 (2010), σσ. 13-21.

τὸν οὐρανό, ὅπως περίπου ὑπονοοῦν οἱ θιασῶτες ἑνός «πατρολογικῆ Ταλμουδισμού»¹⁴. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ παρουσία στὴν ἱστορία συντίθεται ἀπὸ ρεύματα ποὺ συγκλίνουν ἢ ἀποκλίνουν, καὶ τὰ ὁποῖα πάντως πρέπει νὰ ἐξετάζονται μέσα στὴν ἱστορικὴ συνάφειά τους καὶ νὰ κρίνονται μὲ βάση τὴν ἀναζήτηση τῶν οὐσιωδῶν κριτηρίων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος.

Τὸ κείμενο τοῦ Παλαμᾶ μπορεῖ νὰ ἐγείρει ἓνα ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο καὶ θέτουμε ὡς δεῖγμα πολλῶν παρόμοιων ἐρωτημάτων ποὺ ἀναδύονται στὸ πεδίο ποὺ ἐξετάζουμε: Εἶναι, ἄραγε, ἡ ριζοσπαστικότητά του ἐν λόγῳ κειμένου σύστοιχη πρὸς τὴν ὅλη κοινωνικο-πολιτικὴ στάση τοῦ συγγραφέα του; Μέσα στὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἀριστοκρατικῆς ἐξέγερσης τῶν Ζηλωτῶν στὴ Θεσσαλονίκη τοῦ 14^{ου} αἰ.¹⁵, ὁ Παλαμᾶς συμβάδισε μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Καντακουζηνό (μὲ τὸν ὁποῖον εἶχε ταχθεῖ ἡ ἀριστοκρατία) κι ὄχι μὲ τὸν Ἰωάννη Παλαιολόγο (μὲ τὸν ὁποῖον συντάχθηκαν οἱ λαϊκὲς μάζες). Γιατί, ἄραγε; Ἡ ὅποια ἀπάντηση δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι φορμαλιστικὴ ἢ ἰδεοτυπικὴ (βλέποντας τὴν ὁποιαδήποτε πλευρὰ ὡς συμπαγῆ θρησκευτικο-κοινωνικο-πολιτικὴ ὄντοτητα), ἀλλὰ χρειάζεται νὰ συνηξετάσει ὅλες τὶς παραμέτρους ἐκείνης τῆς συνάφειας (πράγμα ποὺ δὲν εἶναι τοῦ παρόντος). Φαίνεται, πάντως, ὅτι ἡ στάση τοῦ Παλαμᾶ ἦταν ἡ χαρακτηριστικὴ ὀρισμένων ἀριστοκρατικῶν κύκλων, οἱ ὁποῖοι ἐψέγαν μὲν τὴν κοινωνικὴ ἀδικία (ὁ Meyendorff ἔχει ὑπογραμμίσει ὅτι ὁ Παλαμᾶς, παρὰ τὴν πολιτικὴ συμπόρευσή του μὲ τὸν Καντακουζηνό, οὐδέποτε ὑπέστειλε τὴν ὀξεία κριτικὴ του)¹⁶, ἀλλὰ δὲν

14. Ὁ νεολογισμὸς ἀνήκει στὸν JOHN PANTELEIMON MANOUSSAKIS, «The anarchic principle of Christian Eschatology in the Eucharistic tradition of the Eastern Church», *Harvard Theological Review*, 100.1 (2007), σελ. 44.

15. Πρλ. π. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, «Ἡσυχαστὲς καὶ Ζηλωτὲς. Πνευματικὴ ἀκμὴ καὶ κοινωνικὴ κρίση στὸν βυζαντινὸ 14^ο αἰώνα», στοῦ ἰδίου, *Ἑλληνισμὸς Μαχόμενος*, ἐκδ. Τήνος, Ἀθήνα 1995, σσ. 13-40.

16. JOHN MEYENDORFF, *A Study of Gregory Palmas*, ἐκδ. The Faith Press - St Vladimir's Seminary Press, Beds, UK, 1974, σσ. 89-91.

προχωρούσαν ιδιαίτερα σέ κοινωνική δράση¹⁷ – αντίθετα πρὸς ἄλλες ριζοσπαστικότερες ἐκκλησιαστικές προσωπικότητες, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω. Σὲ κάθε περίπτωση, πάντως, ἡ διαύγεια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀπτικῆς, ὅπως αὐτὴ ἀποτυπώνεται στὸ ὡς ἄνω ἀπόσπασμα τοῦ Παλαμᾶ, παραμένει ἐξαιρετικῆς ἀξίας γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ πιστοῦ.

Ἡ κοινωνικὴ ἀπελευθερωτικὴ δράση, λοιπόν, ἔχει ὄντως ρίζες σὲ ρεύματα τῆς Πατερικῆς παράδοσης καὶ δὲν εἶναι ἀσύμβατη πρὸς τὸν προσωπικὸ πνευματικὸ ἀγώνα. Δάσκαλοι ὅπως ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς μᾶς ἔχουν βοηθήσει ἰδιαίτερος νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε αὐτό. Ἡ κορωνίδα τῶν ἀρετῶν, λέει ὁ Μάξιμος (ὕπομνηματίζοντας βασικούς βιβλικούς ἄξονες), εἶναι ἡ ἀγάπη, ἀξεδιάλυτα διπλῆ: ἀγάπη πρὸς τὸ Θεὸ καὶ ἀγάπη πρὸς τὸν συνάνθρωπο· εἶναι τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς εἰρήνης ποὺ βιώνουν οἱ ἄγγελοι καὶ οἱ ἅγιοι¹⁸. Κι ὅμως, ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἀβυσσαλέα δυνατότητα νὰ ἐναντιωθεῖ στὴ φύση του καὶ νὰ ὑποκαταστήσει τὴν ἀγάπη μὲ μιὰ καρικατούρα τῆς: τὴ λατρεία τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἔτσι προσκολλᾶται στὸν κόσμο γιὰ νὰ κερδίσει ἀτομικὴ ἱκανοποίηση. Ἡ ἡδονὴ συμπλέκεται μὲ τὴν ὀδύνη, καθόσον οἱ φυσικὲς δυνάμεις ἐκφυλίζονται σὲ πάθη, καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποζητᾶ νὰ κυριαρχήσει. Ὁ ἄνθρωπος ἐγκλωβίζεται στὴν ἀτομικότητά του καὶ ἡ κοινωνία του μὲ τοὺς ἄλλους ἀποσυντίθεται¹⁹. Ὅπως ἔχει πεῖ ὁ Christopher Lash, ὁ καταναλωτικὸς καπιταλισμὸς δίνει τόση μεγάλη ἔμφαση στὴν ἄμεση ἱκανοποίηση ἀνώριμων ἐπιθυμιῶν, καλλιεργεῖ τόσο πολὺ τὸ πάθιασμα τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν εἰκόνα του, ὥστε δημιουργεῖ ναρκισσιστικὲς προσωπικότητες, ἀνίκανες στὴν πραγματικότητά γιὰ ἀνοιγίμα καὶ γιὰ ἔργοια γιὰ τὸν ἄλλον.

17. JOHN L. BOOJAMRA, *The Church and Social Reform. The Policies of the Patriarch Athanasios of Constantinople*, ἐκδ. Fordham University Press, New York 1993, σελ.

11. Τὸ ζήτημα αὐτὸ τὸ ἔχω ψηλαφίσει γιὰ τὸν σύγχρονο τοῦ Παλαμᾶ, Νικόλαο Καβάσιλα, στὸ ἡμέτερο «Οἱ εἰκόνες τῆς Βασιλείας», ὅ.π., σσ. 19-21.

18. ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης. Τετάρτη ἑκατοντάς*, 36, PG 90, 1056B-C.

19. ΜΑΞΙΜΟΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ, *Πρὸς Ἰωάννην Κουβικουλάριον περὶ ἀγάπης*, PG 91, 396D-401C

Ἡ φρενίτιδα τοῦ καταναλωτισμοῦ φαντασιώνεται ὅτι θὰ γεμίσει τὸ τεράστιο συναισθηματικὸ κενὸ ποῦ δημιουργεῖται²⁰.

Εἶναι γνωστὴ ἡ διακήρυξη τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, «Ὅσοι [...] εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, Χριστὸν ἐνεδύσασθε. οὐκ ἐν Ἰουδαίῳ οὐδὲ Ἑλληνίῳ, οὐκ ἐν δούλῳ οὐδὲ ἐλεύθερῳ, οὐκ ἐν ἄρσεν καὶ θήλῃ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἓστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Γαλ. 3: 27-28). Στὸ χωρίο αὐτὸ ὀρισμένοι βλέπουν ἀπλῶς τὴ διαβεβαίωση ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν κάνει πνευματικὲς διακρίσεις ἀνάμεσα στὰ μέλη του²¹. Ἀντιθέτως, ὅμως, κυριολεκτικὲς κοινωνικὲς διαστάσεις διέγνωσε στὸ χωρίο ὁ ἅγιος Ἰωάννης, Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰῶνα, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστὸν, ὀνομάστηκε Ἐλεήμων ἀκριβῶς ἐξαιτίας τοῦ ἐκτεταμένου φιλανθρωπικοῦ ἔργου του. Ὁ Ἰωάννης ὑποστήριξε ὅτι ἡ πνευματικὴ ἰσότητα συνεπάγεται ἀξίωση γιὰ κοινωνικὴ ἰσότητα: «Ἄν εἴμαστε ἴσοι ἐνώπιον τοῦ Χριστοῦ», ἔλεγε, «νά γίνουμε ἴσοι καὶ μεταξύ μας»²². Ἡ Ἐκκλησία, δηλαδή, πρέπει νὰ ὑπάρχει ὡς κοινότητα ποῦ βιώνει τὴν ἀγάπη, τὴν ἰσότητα καὶ τὴν ἀλληλεγγύη. Ἄν αὐτὴ ἡ θέση συνδυαστεῖ μὲ τὴν Πατερικὴ ἐπι-

20. CHRISTOPHER LASH, *The Culture of Narcissism. American Life in an Age of Diminishing Expectations*, ἐκδ. W.W. Norton, New York 1978. Γιὰ τὴν προηγηθεῖσα παράγραφο, δηλαδή τὴν κατανόηση τῆς ἀγάπης μέσα στὸ πλαίσιο τῆς χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας, βλ. ATHANASIOS N. PAPATHANASIOU, «Christian Anthropology for a Culture of Peace. Considering the Church in Mission and Dialogue Today», στό: EMMANUEL CLAPSIS (ἐπιμ.), *Violence and Christian Spirituality. An Ecumenical Conversation*, ἐκδ. WCC Publications/Holy Cross Orthodox Press, Geneva/Brookline 2007, σσ. 87-106.

21. Ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, γιὰ παράδειγμα, ἐπισημαίνει μὲν ὅτι ἡ δουλεία δὲν εἶναι ζήτημα φύσεως (ὅτι, δηλαδή, τὸ ἀνθρώπινο γένος δὲν διαιρεῖται σὲ ἀνθρώπους ἐκ φύσεως ἐλεύθερους καὶ σὲ ἀνθρώπους ἐκ φύσεως δούλους), ἀλλὰ ἀποτέλεσμα τῆς πλεονεξίας, ὥστόσο τὸ χωρίο τὸ βλέπει μόνο ὡς ὑπογράμμιση τῆς ἐλευθερίας ποῦ παρέχει ὁ Χριστὸς, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ δουλεία τῆς ἁμαρτίας. Βλ. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκηνύσεως καὶ λατρείας*, Λόγος 7, PG 68, 528CD. Ὁμοίως, Λόγος 8, 552B.

22. H. GELZER, *Leontios von Neapolis, Leben des Heiligen Johannes des Barmherzigen Erzbischofs von Alexandrien*, Freiburg - Leipzig 1893, σελ. 65.

μονή ότι όλοι οι άνθρωποι (ανεξαρτήτως θρησκείας) είναι παιδιά του Θεού και εικόνες του Χριστού, τότε η αξίωση για ισότητα αποκτά οικουμενικές διαστάσεις. Αυτές οι προοπτικές έχουν εξαιρετικό φιλοσοφικό και πολιτικό βάρος, αν σκεφτούμε ότι η πεποίθηση του αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου Αριστοτέλη (4^{ος} αι. π.Χ.) ότι όρισμένοι λαοί είναι εκ φύσεως δούλοι, άντεξε πολύ μέσα στον χρόνο (όσο κι αν τήν άμφισβήτησαν οι Στωικοί) και μάλιστα έλαβε επικύρωση από χριστιανικές προσωπικότητες όπως ο Θωμάς Ακινάτης τον 13^ο αιώνα²³.

Β. Νομίζω ότι στην Πατερική γραμματεία μπορούν, άδρομερως, να έντοπιστούν πέντε ιδιαίτεροι βασικοί άξονες, οι όποιοι προσφέρουν βάση για μια άπελευθερωτική όπτική:

1. Η έμφαση στην πράξη.
2. Η άποστέρηση του έργατικού μισθού και η ιερότητα των αδυνάτων.
3. Η ταξική διάρθρωση της κοινωνίας και τó θέλημα του Θεού.
4. Η έλεημοσύνη ως κίνδυνος.
5. Η διεκδίκηση και η αντίσταση.

1. Η ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

Η αφήγηση της Παλαιάς Διαθήκης περί της δημιουργίας του κόσμου λέει ότι τήν έβδομη ήμέρα ο Θεός «κατέπαυσε από πάντων των έργων αυτού» (Γέν. 2: 3). Ο Χριστός, ώστόσο, διευκρίνισε ότι αυτό δέν σημαίνει ότι από τότε ο Θεός μένει αδρανής. Φανέρωσε ότι ο Θεός δέν είναι μόνο ο ών, αλλά και ο πράττων: «Ο Πατήρ μου έως άρτι εργάζεται, καγώ εργάζομαι» (Ιω. 5: 17). Η άγάπη δέν παύει ποτέ — όπως ποτέ δέν παύει να υπάρχει ο Θεός, ο όποιος άγάπη έστιν. Και η άγάπη είναι κίνηση, άνοιγμα σ' εκείνον που είναι όχι-έγώ. Η άγάπη, κοντολογής, έμπεριέχει τήν πράξη.

Οι πράξεις του Θεού φέρνουν στον κόσμο τήν έσχατολογική Βασιλεία. Ο κόσμος θα γίνει αυθεντικά αυτό που πλάστηκε για να είναι,

23. M. I. FINLEY, *Ancient Slavery and Modern Ideology*, έκδ. Penguin Books, Middlesex ²1983, σσ. 18, 119.

ὅταν θὰ γίνει ὁ καινούργιος, ἀνακαινισμένος κόσμος τοῦ Θεοῦ. Ἰπ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴν, ὁ κόσμος ἀκόμα βρίσκεται σὲ διαδικασία φτιαξιματός του. Τὸ κτιστό, λέει ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης, δὲν εἶναι ἀπλῶς φτιαγμένο, ἀλλὰ, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀκόμα φτιάχεται²⁴. Ἡ ἱστορία, δηλαδή, εἶναι μιὰ ἀνοιχτὴ πορεία, ἡ ὁποία φτιάχεται ὄχι αὐτομάτως, ὄχι μέσω κάποιας ἐντελέχειας, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐλεύθερη καὶ ἀπροκαθόριστη συνέργεια Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, μὲ ὄραμα πάντα τὴν ἐσχατολογικὴ Βασιλεία²⁵.

Ἡ προσδοκία τῆς Βασιλείας ἐκφράζεται στὴ θεία λατρεία, ἀλλὰ καὶ στὴν ἔμπρακτὴ ἀγάπη. Ἄλλιῶς, ἡ χριστιανικὴ ζωὴ κινδυνεύει νὰ ὀλισθήσει σὲ μαγικὴ ἀντίληψη, σὲ ριτουαλισμό²⁶. «Γνωρίζω πολλούς», ἔλεγε ὁ Μ. Βασίλειος, «ποὺ νηστεύουν, προσεύχονται, σκληραγωγοῦνται καὶ γενικὰ ἐφαρμόζουν μὲ προθυμία κάθε θρησκευτικὴ συνήθεια, ἀρκεῖ νὰ μὴν τοὺς κοστίζει τίποτα, καὶ δὲ δίνουν δεκάρα γιὰ ὅσους ἔχουν ἀνάγκη. Τὶ τοὺς ὠφελεῖ ἢ ὑπόλοιπη ἀρετὴ τοὺς; Δὲν εἶναι κατάλληλοι γιὰ τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ»²⁷.

Τὸν κίνδυνο αὐτό, τῆς ἀποσύνδεσης τῆς λατρευτικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν ἔμπρακτὴ ἀλληλεγγύη ἐπισημαίνουν καὶ δυὸ προσωπικότητες τῶν νεωτέρων χρόνων: Ὁ Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης τολμᾷ νὰ πεῖ πῶς ὁποῖος ἔχει ἀποκτήσει περιουσία μὲ ἀρπαγὲς καὶ ἀδικίες, δὲν συγχωρεῖται ἀπλῶς μὲ τὸ νὰ μετανιώσει, ἀκόμα κι ἂν βαπτιστεῖ μετὰ τὴν τέλεση τῆς ἀδικίας. Πρέπει νὰ ἀποκαταστήσει τὴ δικαιοσύνη καὶ νὰ ἐπιστρέψει στοὺς ἀδικημένους ὅσα ἄρπαξε ἀπ' αὐτούς²⁸. Στὸ ἴδιο πνεῦμα ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς (1714-1779) δίδασκε ὅτι, ἀκόμα

24. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων*, 6, PG 44, 885D.

25. Γιὰ τὴ φυσιογνωμία τῆς Βασιλείας ὡς «ἐγκαινιασθεῖσας» καὶ ὡς «μεταϊστορικῆς», βλ. ΘΑΝΑΣΗΣ Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Ἡ Ἐκκλησία γίνεται ὅταν ἀνοίγεται. Ἡ ἱεραποστολὴ ὡς ἐλπίδα καὶ ὡς ἐφιάλτης*, ἐκδ. Ἐν Πλῶ, Ἀθήνα 2008, σσ. 95-156 καὶ 340-341.

26. Βλ. σχετικὰ, ΘΑΝΑΣΗΣ Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Ἡ Ἐκκλησία ὡς ἀποστολή. Ἕνα κριτικὸ ξανακοίταγμα τῆς λειτουργικῆς θεολογίας τοῦ π. Ἀλεξάνδρου Σμέμαν», *Θεολογία*, 80 (2009), σσ. 67-108.

27. Στὸ ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἰερά παράλληλα*, PG 95, 1489C-D.

28. *Πηδάλιον*, ὁ.π., σελ. 557.

κι ἂν συγχωρέσουν τὸν ἐκμεταλλευτὴ ὅλοι οἱ πνευματικοὶ πατέρες, ὅλοι οἱ ἱερεῖς, ὅλοι οἱ ἐπίσκοποι κι ὅλοι οἱ πατριάρχες, ὁ δρᾶστης μένει ἀσυγχώρητος ἂν δὲν τὸν συγχωρήσει αὐτὸς ποὺ ἀδικήθηκε – εἴτε ὁ ἀδικημένος εἶναι Ὁρθόδοξος Χριστιανός, εἴτε δυτικὸς Χριστιανός εἴτε Ἑβραῖος²⁹.

2. Η ΑΠΟΣΤΕΡΗΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΜΙΣΘΟΥ ΚΑΙ Η ΙΕΡΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΑΔΥΝΑΤΩΝ

Ὡς γνωστόν, στὴ Βίβλο ἀποτυπώνεται ἡ πεποιθήση ὅτι ὁ πόνος τῶν ἀδικημένων φωνάζει πρὸς τὸν οὐρανὸν: ἔτσι φωνάζει ἡ τυραννία τῶν Ἑβραίων στὴν Αἴγυπτο (Ἐξ. 2: 23) καὶ ὁ ἀποστερημένος μισθός, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ὁ ἐργάτης εἶναι Ἑβραῖος ἢ ξένος (Δευτ. 24: 14-15). Ταυτόχρονα, ὁ ἀποστερητῆς (αὐτὸς ποὺ δὲν δίνει στὸν ἐργάτη τὸν δεδουλευμένο μισθὸ) θωρεῖται φονιάς (Σόφ. Σειρ. 34: 22). Αὐτὴ ἡ γραμμὴ φτάνει, ὅπως γνωρίζουμε, μέχρι τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἰακώβου, στὴν Καινὴ Διαθήκη, ὅπου ἡ θεία ὀργὴ ἀπευθύνεται ἐναντίον ὅσων κατακράτησαν τὸ μεροκάματο τῶν θεριστῶν (5: 4-6).

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ ἴδια γραμμὴ ἀποτυπώνεται καὶ σὲ ἔργα Πατέρων, οἱ ὁποῖοι ζητοῦν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν νὰ καταδικάζει πνευματικὰ τοὺς ἀποστερητῆς μὲ τὸ ἐπιτίμιο τοῦ φονιά³⁰. Παρόμοια, σύμφωνα μὲ τὸν 59^ο ἀποστολικὸ κανόνα, ὁ κληρικὸς ποὺ δὲν βοήθησε τὸν φτωχὸ συνάδελφό του, καθαιρεῖται ὡς φονιάς τοῦ ἀδελφοῦ του. Ὁ δὲ Ἰωάννης Χρυσόστομος πηγαίνει ἀκόμα παραπέρα, ἰσχυριζόμενος ὅτι ἡ ἀποστέρηση τοῦ μισθοῦ εἶναι πιὸ βαρυσταθικὴ καὶ πιὸ βαρεῖα ἀπὸ τὸν φόνο³¹.

Κάναμε ἤδη λόγο γιὰ τὴν ἱερότητα τῶν φτωχῶν. Μποροῦμε, ἐπὶ πλεόν, νὰ υπογραμμίσουμε ἐδῶ τὰ ἐξῆς: Σύμφωνα μὲ τὸ κανο-

29. ΙΩΑΝΝΗΣ Β. ΜΕΝΟΥΝΟΣ, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ διδαχές. Φιλολογικὴ μελέτη - κείμενα*, ἐκδ. Τήνος, Ἀθήνα 1979, σελ. 45.

30. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, «Ἑρμηνεῖα εἰς τὴν καθολικὴν τοῦ ἀδελφοθέου ἐπιστολήν», στοῦ ἰδίου: *Ἑπτὰ καθολικαὶ ἐπιστολαὶ - ἐρμηνεῖα*, ἐκδ. Ρ. Μυστικῶ - Δ. Παναγόπουλου, Ἀθήνα 1971, σελ. 60. Βλ. σχετικὰ, ΘΑΝΑΣΗΣ Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κοινωνικὴ δικαιοσύνη, ὅ.π.*, σσ. 17-19.

31. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους, κέ'*, 3, PG 63, 176.

νικό δικαίο, τὰ λειτουργικά σκεύη τῶν ναῶν (λ.χ. τὸ δισκοπότηρο) εἶναι ἱερά καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ πωλοῦνται. Μία μόνο ἐξαίρεση χωράει: νὰ πωληθοῦν, ὥστε μὲ τὴν εἰσπραξὴ νὰ ἀπελευθερωθοῦν αἰχμαλῶτοι (σύμφωνα μὲ μιὰ ἄλλη ἄποψη, καὶ γιὰ νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ ἄμυνα τῆς χώρας ἐναντίον ἐχθρῶν ποὺ τῆς ἐπιτίθενται)³². «Ἡ περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἐπιπέδου ἐπιτομῆς, τόνιζε ὁ ἅγιος Ἀμβρόσιος, ἐπίσκοπος Μεδιολάνων (π. 339-397), «ἐγκρίνεται στὴ στήριξη τῶν ἐξαθλιωμένων. Ἄς ἀπαριθμήσουν οἱ ἐθνικοὶ πόσους αἰχμαλῶτους ἐξαγόρασαν οἱ ναοὶ τοὺς, πόσα βοηθήματα ἔχουν διανεῖμι στους φτωχοὺς, σὲ πόσους πρόσφυγες ἔχουν προσφέρει τὰ πρὸς τὸ ζῆν»³³. Ἰδιαιτέρως, μάλιστα, οἱ ἡγούμενοι τοῦ κέλτικου Χριστιανισμοῦ κατὰ τὸν 6^ο-8^ο αἰῶνα εἶχαν θεωρήσει βασικὸ καθῆκον τοὺς τὴν ἀπελευθέρωση αἰχμαλῶτων, κατὰ κυριολεκτικὴ ἐφαρμογὴ τῶν λόγων τοῦ Χριστοῦ στὸ κατὰ Λουκᾶ εὐαγγέλιο, ποὺ εἶδαμε στὴν ἀρχή³⁴. Ἐξαιρετικὰ χαρακτηριστικὴ, ὅμως, εἶναι ἡ στάση τοῦ ἁγίου Ἀκακίου, ἐπισκόπου Ἀμιδῆς στὶς ἀρχές τοῦ 5^{ου} αἰῶνα. Κατὰ τὸν πόλεμο μεταξύ Βυζαντινῶν

32. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ μαρτυρία τῆς Ἄνας Κομνηνῆς τὸν 12^{ον} αἰῶνα: «Ὁ βασιλιάς, χωρὶς ἐλπίδα πλέον στὴν καλὴ θέληση τῶν Ῥωμαίων (δηλ. τῶν ὑπηκόων του), ἔστειλε καὶ ἄλλα μηνύματα ζητώντας χρήματα. Ἐκεῖνοι δὲν ἤξεραν πῶς νὰ κάμουν. Ἀφοῦ τὸ συλλογίστηκαν πολὺ, καθένας μοναχὸς του καὶ ἀπὸ κοινοῦ, καὶ ἐπειδὴ εἶχαν μάθει ὅτι ὁ Ῥομπέρτος ἐτοίμαζε νέα ἐπίθεση, μὴν ἔχοντας ἄλλη λύση, κατέφυγαν στους παλιούς νόμους καὶ τοὺς κανόνες περὶ ἐκποιήσεως τῶν ἱερῶν σκευῶν. Ἀνακαλύπτοντας μεταξύ τῶν ἄλλων ὅτι ἐπιτρέπεται νὰ ἐκποιῶνται τὰ ἱερά σκεύη τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ ἐκκλησιῶν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση αἰχμαλῶτων [...] σκέφτηκαν νὰ χρησιμοποιήσουν κάποια ἱερά σκεύη, ἀχρηστευμένα ἀπὸ καιρὸ καὶ κατεστραμμένα, ποὺ κανεὶς δὲν τὰ μεταχειρίζοταν πιά καὶ συνάμα ἔδιναν σὲ πολλοὺς ἀφορμὴ γιὰ ἀσέβεια καὶ ἱεροσυλία, ὡς ὑλικὸ γιὰ τὴν κατασκευὴ νομισμάτων, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ πληρώνονταν οἱ μισθοὶ τῶν στρατιωτῶν καὶ οἱ σύμμαχοι». Ἄνα Κομνηνῆ, Ἀλεξιάς, τ. Α' (μτφρ. Ἀλὸγ Σιδέρη), ἐκδ. Ἄγρα, Ἀθήνα 2005, σελ. 186.

33. Στὸ PETER BROWN, *Power and Persuasion in Late Antiquity. Towards a Christian Empire*, ἐκδ. The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1992, σελ. 96.

34. THOMAS O' LOUGHLIN, *Celtic Theology. Humanity, World and God in Early Irish Writings*, Continuum, London-New York 2000, σελ. 74.

και Περωσών (421-422), οι Βυζαντινοί αιχμαλώτισαν έπτά χιλιάδες Πέρσες, οι όποιοι και άρχισαν να λιμοκτονουν. Ο άγιος Άκάκιος συγκάλεσε τους κληρικούς τής έπισκοπής του και τους ειπε: «Ο Θεός μας δεν χρειάζεται ούτε δίσκους, ούτε ποτήρια. Ούτε τρώει, ούτε πίνει, μιās και δεν ύπόκειται σε καμμία ανάγκη. Αφου, λοιπόν, από την ευγνωμούνη των προσκυνητών ή Έκκλησία έχει πολλά κειμήλια, χρυσά και άσημένα, αρμόζει να σώσουμε μ' αυτά τους αιχμαλώτους στρατιώτες και να τους ταΐσουμε». Πράγματι, τα πολύτιμα εκκλησιαστικά σκεύη δόθηκαν για λιώσιμο και με τα έσοδα εξασφαλίστηκε ή διατροφή των (άλλοφύλων και άλλοθρήσκων) αιχμαλώτων, αλλά και τα έφοδια για να επιστρέψουν στον τόπο τους. Ο χρονογράφος αναφέρει ότι ο Πέρσης μονάρχης ζήτησε να γνωρίσει από κοντά τον έπίσκοπο και εξέφρασε τον θαυμασμό του για τή φρόνηση των Βυζαντινών, να νικουn και με τον πόλεμο και με τήν ευεργεσία³⁵.

Στήν προοπτική αυτή ή Έκκλησία δεν χρειάζεται να απο-ιερωθει προκειμένου να συναντήσει τον κόσμο, ούτε και ή συνάντησή της με τις οδύνες του κόσμου συνιστά αποϊεροποίησή της. Το αντίθετο! Με κάθε τρόπο (και τελώνοντας τήν Ευχαριστία και διακονώντας τα θύματα τής ιστορίας) ή Έκκλησία οφείλει να πραγματώνεται και να φανερώνεται ως τό «μυστήριο [sacrament] τής άπελευθέρωσης», κατά τήν προσφυή διατύπωση του Leonardo Boff (γέν. 1938), Βραζιλιάνου εκπροσώπου τής θεολογίας τής άπελευθέρωσης³⁶.

3. Η ΤΑΞΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΛΗΜΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

Συχνά έχει διατυπωθει ή άποψη ότι ή ταξική κοινωνία είναι θέλημα του Θεου, ότι ο Θεός δημιουργεί τους πλούσιους και τους αναθέτει να διαχειρίζονται τα υλικά αγαθά, και ότι ή ιδιότητα του φτωχου δίνεται

35. ΣΩΚΡΑΤΗΣ, Έκκλησιασική Ιστορία, 7, 21, PG 67, 781.

36. Διάλεξη του Boff τον Δεκέμβριο 2008: <http://iglesiadescalza.blogspot.com/2009/06/leonardo-boff-at-70-pt-2-theological.html> (πρόσβαση: 27-11-2010). Ο Boff ήταν φραγκισκανός ιερέας, μα έγκατέλειψε και τό τάγμα και τήν ιεροσύνη μετά από τήν άπαίτηση του Βατικανου να σιωπήσει, τό 1992.

ἐπίσης ἀπὸ τὸν Θεὸ γιὰ νὰ ἔχουν ὀρισμένοι ἄνθρωποι τὴν πολύτιμη εὐκαιρία νὰ ἀσκοῦνται στὴν ὑπομονὴ μέσῳ τῆς φτώχειας. Καὶ εἶναι ἀλήθεια ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ σὲ ἔργα Πατέρων πλῆθος συμβουλῶν πρὸς μὲν τοὺς πλούσιους νὰ γίνουν φιλανθρωπότεροι, πρὸς δὲ τοὺς φτωχοὺς νὰ γίνουν ὑπομονετικότεροι. Τέτοιες συστάσεις ἦταν, προφανῶς, ἀναπόφευκτες μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ποιμαντικοῦ τους ἔργου, προκειμένου νὰ ἀπαλύνεται κάπως ἡ κοινωνικὴ ἀθλιότητα καὶ νὰ ἀντιμετωπίζονται οἱ τρέχουσες ἀνάγκες. Θὰ εἶναι, ὡστόσο, ἀνακριβὲς καὶ ἄδικο ἂν νομίσουμε ὅτι οἱ Πατέρες κινήθηκαν μόνο σ' αὐτὴ τὴ λογικὴ.

Εἶναι πολλές οἱ περιπτώσεις ὅπου οἱ Πατέρες προσφέρουν τὴ βάση γιὰ μιὰ ριζικὴ ἀμφισβήτηση τῆς ταξικῆς κοινωνίας. Ὅχι μόνο δὲν τὴν ἐκλαμβάνουν ὡς θέλημα Θεοῦ, ἀλλὰ —αντιθέτως— τὴ θεωροῦν ὡς μία ἀπὸ τίς ὀλέθριες συνέπειες τῆς πτώσης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν παράδεισο. Ἡ φτώχεια, ὁ πλοῦτος καὶ ἡ δουλεία, λένε ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, εἰσέβαλαν στὴν ἀνθρωπότητα ὅπως εἰσβάλλουν στὸν ἀνθρώπινο ὀργανισμό οἱ ἀρρώστειες. Ὁ νόμος, συνεπῶς, —συνεχίζει ὁ Γρηγόριος— τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ δέχεται ὁ Χριστιανός, δὲν εἶναι ὁ νόμος τοῦ ἰσχυροῦ (δηλαδὴ ἡ ταξικὴ ἀνισότητα), ἀλλὰ τοῦ δημιουργοῦ (ἡ ἰσότητα). Παρόμοια καὶ ὁ Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων, ὁ Χρυσόστομος, ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος κ.ἄ. ἐπιμένουν ὅτι ἡ γῆ δόθηκε ἀπὸ τὸν Θεὸ σὲ ὅλους ἀπὸ κοινῶ, καὶ ὅτι καθ' αὐτὸ τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας (ὅπως, κατὰ συνέπεια, καὶ τὸ δικαίωμα κληρονομίας) ἀποτελεῖ αὐθαιρεσία. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ ἡ εἰκόνα ποὺ ἐπι-στρατεύει ὁ Μ. Βασίλειος γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ στους ἰσχυρισμοὺς τῶν πλουσίων ὅτι τάχα δὲν ἀδικοῦν κανένα, ἀφοῦ ἡ ἰδιοκτησία τους εἶναι νόμιμη. Ὁ πλούσιος —λέει— μοιάζει μὲ ἐκεῖνον ποὺ μπαίνει πρῶτος στὸ θέατρο, καταλαμβάνει ὅσα περισσότερα ἄδεια καθίσματα μπορεῖ καί, κατόπιν, δὲν ἀφήνει νὰ καθίσουν ἐκεῖ ὅσοι μπαίνουν μετὰ. Στὴν προοπτικὴ αὐτῆ, πρόβλημα ἀποτελεῖ καθ' αὐτὸς ὁ πλοῦτος, ἀκόμα κι ἂν ἔχει συγκεντρωθεῖ μὲ νόμιμους τρόπους, διότι, ὅπως ἔλεγε ὁ Ἀστέριος, ἐπίσκοπος Ἀμασειᾶς στὰ τέλη τοῦ 4^{ου} αἰ., εἶναι ἀδύνατο νὰ συγκεντρωθεῖ τεράστιος πλοῦτος δίχως ἁμαρτία, δηλαδὴ δίχως τὴν ἐξαθλίωση καὶ τὸν πόνο τῶν ἄλλων. Ἐδῶ πρέπει νὰ συνυπο-

λογιστεῖ ἡ κριτικὴ ποὺ ἄσκησαν πολλὰ ἐκκλησιαστικά πρόσωπα στὴν τοκογλυφία καὶ στὸ πιστωτικὸ σύστημα τῆς ἐποχῆς, τὸ ὁποῖο συχνὰ συνιστοῦσε νόμιμη κλοπὴ³⁷.

Ἡ διαμάχη περὶ τοῦ ἂν ἡ κοινωνικὴ ἀδικία εἶναι θέλημα Θεοῦ, ἔχει καταγραφεῖ χαρακτηριστικὰ καὶ στὸ ἐξῆς ζήτημα: Σὲ κάποιον σημεῖο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὁ Θεός, μιλώντας μὲ τὸ στόμα τοῦ προφήτη Ἀγγαίου, λέει: «Σὲ μένα, τὸν Κύριο τοῦ σύμπαντος, ἀνήκει τὸ ἀσήμι καὶ τὸ χρυσάφι» (2:8). Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στὴν πρόταση αὐτὴ κάποιον εἶχαν προσθέσει τὴ φράση: «... καὶ τὸ δῖνω [τὸ χρυσάφι καὶ τὸ ἀσήμι] σὲ ὅποιον θέλω ἐγὼ [ὁ Θεός]», θέλοντας, προφανῶς, νὰ νομιμοποιήσουν μεταφυσικὰ τὴν πλουτοκρατία. Ὁ Χρυσόστομος καταδικάζει μὲ ὀξύτητα τὴν προσθήκη, τὴν ὁποία θεωρεῖ ὅτι τὴν μεθόδευσε ὁ διάβολος. Εἶναι ἀδιανόητο, λέει μὲ ἀγανάκτηση, νὰ πείθονται μερικοὶ ὅτι εἶναι θέλημα τοῦ Θεοῦ ὁ πλουτισμὸς ἀνθρώπων βρώμικων, ποὺ δὲν τοὺς ἀξίζει νὰ ἀντικρύζουν τὸν ἥλιο καὶ νὰ ἀναπνέουν, ἀφοῦ ἀναστατώνουν τὰ πάντα γύρω τους, ἀρπάζουν τὰ σπίτια τῶν χηρῶν, ἀδικοῦν τοὺς ὀρφανούς καὶ καταδυναστεύουν τοὺς κατώτερους τους³⁸.

Ἡ ἄρνηση νὰ θεωρηθεῖ θέλημα Θεοῦ ἡ κοινωνικὴ ἀδικία ἀποτελεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὑψίστη ὑπηρεσία. Δείχνει τὴ δύναμη ποὺ ἔχει ἡ ἐρμηνεία, ὡς δημιουργικὴ δύναμη μιᾶς ζωντανῆς θεολογίας. Καθένας, δηλαδή, ὀφείλει νὰ συνταχθεῖ μὲ μιὰ μεῖζονα θεώρηση, μὲ μιὰ μεῖζονα ἐπιλογή, ἡ ὁποία καὶ θὰ νοσηματοδοτήσῃ ἐπὶ μέρους κείμενα καὶ ἀποσπάσματα. Γιὰ παράδειγμα, ἀντίθετα πρὸς τὸν Χρυσόστομο, ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων χρησιμοποιοῖ τὸ ἐν λόγῳ χωρίο τοῦ Ἀγγαίου, μαζὶ μὲ τὴν προσθήκη, γιὰ νὰ συμπεράνει ἀκριβῶς ὅτι τὸν πλοῦτο τὸν χορηγεῖ ὁ Θεός³⁹. Βέβαια, ἂν προσέξει κανεὶς τὸ κείμενό του, θὰ

37. Γιὰ τὴν παράγραφο αὐτὴ, βλ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κοινωνικὴ δικαιοσύνη*, ὁ.π., σσ. 19-21. Βλ. καὶ ἀνθολόγιο πατερικῶν κειμένων στὸ περιοδικὸ *Σύναξη*, 114 (200), σσ. 5-12.

38. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Εἰς τὸ ρητὸν τοῦ προφήτου Ἱερεμίου* 10, 23, PG 56, 158. Βλ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κοινωνικὴ δικαιοσύνη*, ὁ.π., σελ. 22.

39. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατήχησις Ἡ' Φωτιζομένων*, PG 33, 632A.

δεῖ ὅτι ὁ Κύριλλος πασχίζει νὰ ἀποτρέψει μίαν μανιχαΐστικὴ ἀντίληψη, ὅτι τὰ ὑλικά ἀγαθὰ ἀνήκουν στὸν διάβολο. Θέλει μὲν νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν κυριότητα τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοῦ σύμπαντος κόσμου, δὲν ἀναπτύσσει, ὅμως, κοινωνικὴ κριτικὴ, ὅπως ἔκανε ὁ Χρυσόστομος, κι ἔτσι σταματᾷ στὸ συμπέρασμα πὺ εἶπαμε.

4. Η ΕΛΕΗΜΟΣΥΝΗ ΩΣ ΚΙΝΔΥΝΟΣ

Ὅπως γνωρίζουμε, τὴν ἐλεημοσύνη ἡ Ἐκκλησία τὴ βλέπει σὰν μιὰ πολύτιμη δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου: τὴ βλέπει σὰν τὸ ἀνοιγμα στὸν ἄλλον καὶ σὰν τὴν ἔμπρακτὴ ἀπο-προσκόλληση ἀπὸ τὰ ὑλικά ἀγαθὰ.

Ταυτόχρονα, ὡστόσο, οἱ Πατέρες διακρίνουν ἐδῶ ἓναν κίνδυνο. Ἡ ἐλεημοσύνη μπορεῖ νὰ διαστραφεῖ καὶ νὰ καταστήσει ἄλλοθι τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας, ἰδίως ὅταν ἀσκεῖται ἀπὸ αὐτὸν πὺ προκαλεῖ τὴν κοινωνικὴ ἀδικία. «Ποιὸ εἶναι τὸ ὄφελος», λέει ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης, «ἂν δημιουργεῖς πολλοὺς φτωχοὺς μὲ τὴν ἐκμετάλλευση καὶ ἀνακουφίζεις ἓναν μὲ τὴν ἐλεημοσύνη; Ἄν δὲν ὑπῆρχε τὸ πλῆθος τῶν ἐκμεταλλευτῶν, δὲν θὰ ὑπῆρχε οὔτε τὸ πλῆθος τῶν ἐξαθλιωμένων». Παρόμοια ὁ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, ὁ Χρυσόστομος κ.ἄ. ὑπογραμμίζουν ὅτι ὁ πλοῦσιος πὺ προσφέρει ἐλεημοσύνη, ὅχι μόνο δὲν δικαιουῖται ἀνταμοιβῆ ἀπὸ τὸν Θεό, ἀλλὰ, ἀντιθέτως, εἶναι ἔνοχος γιὰ τὶς ἀδικίες πὺ διαπράττει γιὰ νὰ συσσωρεύσει τὸν πλοῦτο του.

Στὸ πνεῦμα αὐτὸ βρίσκουμε καὶ κάποιες πολὺ ἐνδιαφέρουσες κανονικὲς ρυθμίσεις. Ἀκολουθώντας τὴ βιβλικὴ ρῆση ὅτι «ὅποιος προσφέρει μιὰ θυσία μὲ τῶν φτωχῶν τὰ χρήματα, εἶναι σὰν νὰ θυσιάξει ἓνα παιδί μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ πατέρα του» (Σόφ. Σειρ. 34:20), οἱ «Ἀποστολικὲς Διαταγές» (τὸν 4^{ον} αἰ.) ζητοῦν ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους νὰ μὴν ἀποδέχονται δωρεὲς πλουσίων οἱ ὅποιοι ἐκμεταλλεύονταν τοὺς ἀδυνάτους. Καὶ μάλιστα ζητοῦν νὰ ἀπορρίπτουν αὐτὲς τὶς δωρεές, ἀκόμη κι ἂν ἡ ἐκκλησία τους κινδυνεύει νὰ καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη πόρων. Δὲν μπορεῖ (λένε, στὴν ἴδια γραμμὴ, ὁ Μ. Βασίλειος καὶ ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος), νὰ γίνει ὁ Θεὸς συνένοχος ληστῶν καὶ ἀρπακτῶν⁴⁰.

40. Γιὰ τὴν προηγηθεῖσα ἐνότητα, βλ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κοινωνικὴ δικαιοσύνη*, ὅ.π., σσ. 22-24.

5. ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

Σε κάποιο σημείο του έργου του ο Άγιος Διάδοχος Φωτικῆς (τὸν 5ον αἰ.) ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ χριστιανοῦ νοσηματοδοτεῖται ὄχι ἀπὸ τὴν ὀργή, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀγάπη, ἀκόμα καὶ πρὸς αὐτοὺς οἱ ὁποῖοι τὸν ἀδικοῦν. Ὅμως (συνεχίζει) εἶναι λάθος νὰ νομίσουμε πὼς ἡ ὀργὴ ὀφείλει νὰ λείψει ἐντελῶς ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ χριστιανοῦ. Αὐτὸ τὸ ὁποῖο ὀφείλει νὰ ξεριζώσῃ ὁ πιστός, εἶναι ὁ στρεβλὸς προσανατολισμὸς τῆς ὀργῆς, δηλαδὴ ἡ χρῆση τῆς γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τοῦ ἑγωισμοῦ του. Ἄν, ὅμως, ἡ ὀργὴ φανερώνῃ φροντίδα γιὰ τὸν συνάνθρωπο, εἶναι θεμιτὴ. Αὐτό, συνεπῶς, πὺ ὀφείλει νὰ κάνει ὁ Χριστιανός, εἶναι νὰ ὀργίζεται ἐναντίον ἐκείνων πὺ καταδυναστεύουν τοὺς φτωχοὺς. Παρόμοια, ὁ Χρυσόστομος λέει ρητὰ ὅτι ἡ ὀργὴ εἶναι φυσικὴ δύναμη πὺ ἐμφυτεύθηκε μέσα μας ἀπὸ τὸν Θεό, ἀκριβῶς γιὰ νὰ βοηθοῦμε τοὺς ἀδικουμένους. Ἀντιθέτως, ὁ πόθος γιὰ τὰ χρήματα —συνεχίζει— δὲν εἶναι φυσικὴ δύναμη⁴¹.

Χαρακτηριστικὴ τῶν κριτηρίων πὺ καλεῖται νὰ ἐφαρμόσῃ ὁ Χριστιανὸς στὴ καθημερινὴ ζωὴ του εἶναι καὶ μιὰ ἀντιδικία πὺ ἀπασχόλησε τὴν Ἐκκλησία ἤδη τὸν 2^{ον} αἰῶνα. Οἱ αἵρετικοὶ Μαρκιωνῖτες δέχονταν ἓνα εἶδος διαρχίας. Ὑποστήριζαν δηλαδὴ ὅτι ἀπὸ τὴ μιὰ ὑπάρχει ὁ κακὸς θεὸς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ καλὸς Θεὸς τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα πὺ πρόβαλλαν πρὸς ἐνίσχυση τῆς θέσης τους, ἦταν ἓνα περιστατικὸ πὺ μνημονεύεται στὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Ὅταν ὁ Θεὸς προετοίμαζε τοὺς Ἑβραίους γιὰ τὴν ἀναχώρησή τους ἀπὸ τὴ δουλεία τῆς Αἰγύπτου, τοὺς διέταξε νὰ ζητήσουν σὰν δανεικὰ ἀπὸ τοὺς Αἰγυπτίους πολὺτιμα σκεύη καὶ ρουχισμό, στὴν πραγματικότητα ὅμως ὄχι γιὰ νὰ τοὺς τὰ ἐπιστρέψουν ἀργότερα, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὰ ἰδιοποιηθοῦν (Ἐξ. 11:2, 12: 35-36). Αὐτὸ ἀποδείκνυε, κατὰ τὴ γνώμη τῶν Μαρκιωνιτῶν, τὴν ἀνηθικότητα τοῦ Θεοῦ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Στις ἀπόψεις τους ἀπάντησε ὁ ἅγιος Εἰρηναῖος, ἐπίσκοπος Λυῶνος (τέλῃ 2^{ου} - ἀρχὲς 3^{ου} αἰ.), ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε κάτι δλότε-

41. Γιὰ τὴν ἐνότητα αὐτὴ, βλ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κοινωνικὴ δικαιοσύνη*, ὁ.π., σσ. 25-28.

λα διαφορετικό. Ὁ Θεὸς εἶναι ἓνας, μὰ ἀποκαλύπτεται μέσα στὴν ἱστορία μὲ πολλοὺς καὶ ποικίλους τρόπους. Ἡ ἐντολή του πρὸς τοὺς Ἑβραίους υπογραμμίζει τὸ δικαίωμα τῶν ἐργαζομένων νὰ διεκδικοῦν τὰ δικαιώματά τους. Μὲ τὴν ὑπεξείρεση τῶν πολυτίμων σκευῶν ἀπὸ τοὺς Αἰγυπτίους, λέει ὁ Εἰρηναῖος, οἱ Ἑβραῖοι δὲν ἔκαναν τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ εἰσπράξουν ἓνα μέρος τῶν ἀπλήρωτων μισθῶν τους, μὲ τοὺς ὁποίους οἱ Αἰγύπτιοι εἶχαν πλουτίσει πολλαπλάσια.

Δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε, βέβαια, ὅτι αὐτὴ ἡ θέση τοῦ Εἰρηναίου σηματοδότησε μιὰ γενικότερη ἐπαναστατικὴ στάση τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῆς θεσμοποιημένης κοινωνικῆς ἀδικίας. Προφανῶς ἐνέπνεε διάφορα ἥπια κοινωνικά μέτρα (ὅπως ἡ αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία γιὰ ἀποτροπὴ τῆς κερδοσκοπίας καὶ τὸν σχηματισμὸ τεράστιων περιουσιῶν)⁴² καί, βεβαίως, προσωπικὲς στάσεις ζωῆς⁴³. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι δύο αἰῶνες ἀργότερα, συναντᾶμε αὐτὴ τὴ στάση (δηλαδὴ τὴ διάπραξη παρανομίας προκειμένου νὰ ἀποδοθεῖ οὐσιαστικὴ δικαιοσύνη) στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀγιότητας. Ὁ ἄββᾶς Μακάριος τῆς Ἀλεξάνδρειας προχώρησε σὲ ἀπάτη, προκειμένου νὰ περιθάλψει τοὺς ἀνίατους τῆς Ἀλεξάνδρειας. Πῆρε χρήματα ἀπὸ μιὰ πλούσια καὶ φιλοχρήματη γυναίκα μὲ τὴν ὑπόσχεση ὅτι θὰ τῆς ἀγόραζε πολύτιμους λίθους σὲ τιμὴ εὐκαιρίας. Ὅμως τὰ χρήματα τὰ διέθεσε στὴ νοσηλεία τῶν ἀσθενῶν⁴⁴.

Ἡ Ἐκκλησία ἦταν πάντα ἐπιφυλακτικὴ ἀπέναντι στὴν ἄσκηση βίας. Στὰ Πατερικὰ κείμενα, ὡστόσο, βρίσκουμε μερικὲς φορές τὸν προβληματισμὸ, ὅτι δὲν εἶναι ἴδιο πράγμα ὅλες οἱ περιπτώσεις βίας. Ὁ Χρυσόστομος, γιὰ παράδειγμα, καταδίκασε τὶς βίαιες ἐνέργειες τοῦ ἐξεγερμένου λαοῦ τῆς Ἀντιόχειας, ἀλλὰ τὸν ὑπερασπίστηκε ἐνώπιον

42. Βλ. ΣΤΗΒΕΝ ΠΑΝΣΙΜΑΝ, *Βυζαντινὸς πολιτισμὸς* (μτφρ. Δέσποινα Δετζώρτζη), ἐκδ. Γαλαξίας, Ἀθήνα 1969, σσ. 195-199.

43. Βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Δ. ΚΑΡΑΥΑΝΝΙΣ - ΣΑΡΑΗ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΔΟΔΔ, «The Greek Christian Fathers», στὸ: S. Todd Lowry - Barry Gordon (ἐπιμ.), *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice*, ἐκδ. Brill, Leiden - New York - Köln 1998, σελ. 177: «Indeed, this insistence upon changes in individual economic behaviour rather than a proposal for structural socio-economic changes are the hallmark of the work of the Fathers».

44. ΠΑΛΛΑΔΙΟΣ, *Λαυσαϊκόν*, PG 34, 1018A-1019C.

του αυτοκράτορα. Κι ἐπὶ πλέον, σὲ μιὰν ἄλλη περίπτωση μιλάει πρὸς τοὺς εὐποροὺς Χριστιανοὺς καὶ ὑπερασπίζεται τοὺς πεινασμένους ποὺ καταφεύγουν στὴ βία: «Δὲν φρίττετε, δὲν κοκκινίζετε ἀπὸ ντροπὴ, ὅταν χαρακτηρίζετε κακοῦργο αὐτὸν ποὺ παλεύει γιὰ τὸ ψωμί του; Ἀκόμα κι ἂν εἶναι κακοῦργος, ἀξίζει νὰ βοηθηθεῖ, ἀφοῦ πιέζεται ἀπὸ τὴν πείνα τόσο πολὺ, ὥστε ἀναγκάζεται νὰ κάνει τέτοια πράγματα»⁴⁵. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων δὴλωνε ὅτι προκειμένου νὰ βοηθηθοῦν οἱ φτωχοί, δὲν εἶναι καθόλου κακὸ ἂν μποροῦσε κανεὶς νὰ σκαρφιστεῖ τρόπους ὥστε ἀκόμα καὶ νὰ γδύσει τοὺς πλουσίους⁴⁶, ἐνῶ ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1289-1293 καὶ 1303-1309) καὶ ἐκ τῶν πρώτων εἰσηρητῶν τοῦ ἡσυχασμοῦ, πρωτοστάτησε σὲ μέτρα κοινωνικῆς μεταρρύθμισης καὶ συνάντησε σφοδρὴ ἀντίθεση ἀπὸ ἐπισκόπους καὶ μοναχοὺς, ὅταν ἐπιχείρησε νὰ διαθέσει μοναστικὴ περιουσία ὑπὲρ τῶν ἀδυνάτων⁴⁷. Καί, φυσικά, αὐτὲς οἱ θέσεις διατυπώνονταν σὲ ἀντίθεση πρὸς θέσεις ἄλλων Πατέρων, οἱ ὁποῖοι δὲν δέχονταν αὐτὸ τὸν ριζοσπαστικὸ ἀκτιβισμό⁴⁸.

Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴ δυναμικὴ ποὺ ἔχει ἡ ἐρμηνεία, εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον νὰ δοῦμε πῶς διάφοροι Πατέρες ἐρμηνεύουν τὸ γνωστὸ χωρίο τοῦ ἀποστόλου Παύλου,

«Πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασέσθω· οὐ γὰρ ἔστιν ἐξουσία εἰ μὴ ὑπὸ Θεοῦ· αἱ δὲ οὗσαι ἐξουσίαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναί εἰσιν» (Ρωμ. 13: 1)⁴⁹.

45. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ὁμιλία ιδ'*, PG 60, 535. Βλ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Ὁ Θεὸς μου ὁ ἄλλοδαπός*, ὅ.π., σσ. 48-49.

46. H. DELBHAÛE, «Une Vie inédite de S. Jean l'Aumônier», *Analecta Bollandiana*, 45 (1927), σελ. 45.

47. JOHN L. BOOJAMRA, *The Church and Social Reform. The Policies of the Patriarch Athanasios of Constantinople*, ἐκδ. Fordham University Press, New York 1993, σσ. 48, 104.

48. Ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, λ.χ., ὑπογράμμισε τὴ σπουδαιότητα τῆς φιλανθρωπίας, ἀλλὰ ἦταν ἀντίθετος πρὸς τὴν ἀναγκαστικὴ ἀπαλλοτρίωση τῶν μεγάλων περιουσιῶν γιὰ χάρη τῆς. Βλ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Οἱ εἰκόνες τῆς Βασιλείας», ὅ.π., σσ. 19-21.

49. Μετάφραση: «Κάθε ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ὑποτάσσεται στὶς ἀνώτερες ἐξουσίες, γιατί δὲν ὑπάρχουν ἐξουσίες παρὰ ἀπὸ τὸν Θεὸ· κι αὐτὲς οἱ ἐξουσίες ποὺ ὑπάρχουν ἔχουν τεθεῖ ἀπὸ τὸν Θεό».

Παρ' ὅλο πού τὸ χωρίο αὐτὸ εἶναι κατηγορηματικό, οἱ ἐν λόγῳ Πατέρες δὲν τὸ δέχονται χωρὶς ἀντιρρήσεις. Ἐπιμένουν ὅτι ἡ ἀδικη ἐξουσία δὲν ἀποτελεῖ θέλημα Θεοῦ⁵⁰. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ οἱ Πατέρες δίνουν προτεραιότητα στὴ δικαιοσύνη καὶ στὸ συμφέρον τοῦ λαοῦ, καλοῦν τὸν κάθε πιστὸ νὰ κρίνει τὴν πολιτικὴ ἐξουσία καὶ νὰ διακρίνει πότε αὐτὴ εἶναι ἄνομη, κι ἔτσι κλείνουν τὸ δρόμο στὸν χειρότερο πολιτικὸ ἐφιάλτη: τὴ θεοκρατία. Κατὰ τὴ γνώμη μου, αὐτὴ ἡ θέση εἶναι πρόδρομος τῆς νεωτερικότητας καὶ τῆς χειραφέτησης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ὑπηκόου στὸ ἐπίπεδο τοῦ πολίτη.

Γ. Κατὰ πόσο μπόρεσαν τὰ παραπάνω ρεύματα τῆς Πατερικῆς σκέψης νὰ ἐπηρεάσουν δραστικὰ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας; Ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι εὐκόλη, ἀλλὰ θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ ἀναζητηθεῖ στὸ γεγονός πού ἐπεσήμανα ἀπὸ τὴν ἀρχή: ἡ πορεία τῆς Ἐκκλησίας μέσα στὴν ἱστορία εἶναι σύνθετη. Γίνεται μὲ συγκρούσεις καὶ ἀντιφάσεις, μὲ ἀγιότητα καὶ προδοσία. Κάθε φορὰ θὰ πρέπει νὰ κοπιᾶζουμε, ὥστε νὰ ἐντοπίζουμε καὶ νὰ ἐγκολπωνόμαστε τὰ κριτήρια πού διασώζουν τὴν οὐσία τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἄς θυμηθοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὴ διαχρονικὴ σύγκρουση μεταξὺ δύο ἀπόψεων στὰ σπλάχνα τῆς Ἐκκλησίας: ἀφ' ἑνὸς τῆς ἀποψῆς ὅτι ἡ Ἐκκλησία πρέπει νὰ εἶναι πλούσια καὶ ἰσχυρὴ, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἀποψῆς ὅτι ἡ Ἐκκλησία πρέπει νὰ εἶναι ἐκούσια φτωγὴ καὶ ταπεινὴ — ἡ δευτέρη ἀποψὴ μοιάζει σαφῶς νὰ ἔχει ἠττηθεῖ μέσα στὴν ἱστορία. Τὸν 4^{ον} αἰῶνα αὐτὴ ἡ σύγκρουση ἐκδηλώθηκε μεταξὺ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ιδεώδους ἀπὸ τὴ μιὰ, καὶ τοῦ μοναστικοῦ κινήματος ἀπὸ τὴν ἄλλη.

50. Ὁ ἅγιος Ἀναστάσιος Σιναΐτης (7^{ος} αἰ.), πέρα ἀπὸ τὴ δική του ἀπάντηση (ὅτι ἡ ἀνάδειξη κακοῦ ἡγεμόνα καὶ ἡ ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ ἀνοχή του εἶναι καρπὸς τῆς κακίας τοῦ λαοῦ, κι ὄχι ἐπιθυμία τοῦ Θεοῦ) προσάγει τὶς ἀπαντήσεις τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν», τοῦ Ὀλυμπιοδώρου, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Θεοδώρητου, ὅπου ὑπογραμμίζεται ὅτι ὁ τύραννος καὶ ἀδικος ἄρχοντας δὲν ἔχει μαζί του τὴ συμφωνία τοῦ Θεοῦ. Βλ. Ἀναστάσιος Σιναΐτης, Ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις, 16, PG 89, 476B-484A. Ὁ Νικόλαος Μυστικός, Ἐπιστολαί, 32, PG 111, 209C, μιλά γιὰ τὸ καθῆκον ἀπειθαρχίας στὸν ἀδικο ἄρχοντα.

Τὸν 10^{ον} αἰῶνα ἐκδηλώθηκε μεταξύ τῶν παλαιῶν ἐρημιτῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἀπὸ τῆ μιά, καὶ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου, ὁ ὁποῖος εἰσήγαγε ἐκεῖ τὸν θεσμὸ τοῦ πλούσιου μοναστηριοῦ, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τὸν 16^{ον} αἰῶνα ἐκδηλώθηκε στὴ Ρωσία μεταξύ τοῦ ἁγίου Νεΐλου τῆς Σόρα (ποῦ ὑπερασπιζόταν τὴ μοναστικὴ ἀκτημοσύνη) ἀφενός, καὶ τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Βολότσκ (ποῦ ὑπερασπιζόταν τὴν μοναστικὴ περιουσία) ἀφετέρου. Εἶναι ἐντυπωσιακὸ ὅτι πολλές φορές ἡ σύγκρουση αὐτὴ ἐκδηλωνόταν ἀντίστοιχα καὶ ὡς διαφωνία γιὰ τὸ ἂν οἱ αἵρετικοὶ θὰ γίνονταν ἀνεκτοὶ ἢ ἂν, ἀντιθέτως, θὰ διώκονταν ποινικά⁵¹.

Χαρακτηριστικὸ τῆς περιπλοκότητος τὴν ὁποία θὰ συναντήσει σήμερα ὁ ἐρευνητής, εἶναι καὶ τὸ ἐξῆς ἐρώτημα: Δὲν θὰ εἶναι, ἄραγε, ἀναχρονισμὸς ἂν περιμένουμε (μὲ τὰ κριτήρια τοῦ σημερινοῦ, νεωτερικοῦ ἀνθρώπου) νὰ εἶχε ζητήσει ἡ Ἐκκλησία τῶν μέσων χρόνων τὴν ἄμεση κατάργηση τῆς δουλείας; Μήπως κάτι τέτοιο θὰ ἦταν τόσο οὐτοπικό, ὅσο το νὰ ζητήσει κανεὶς σήμερα τὴν ἄμεση κατάργηση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας; Οἱ συλλογισμοὶ αὐτοὶ προδήλως εὐσταθοῦν, ταυτόχρονα ὅμως δὲν πρέπει νὰ γίνονται τὸ ἄλλοθι τῆς ἐκκοσμίκευσης, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ σὲ ἀπώλεια τοῦ ὁράματος! Εἶναι πολὺ σπουδαῖο ζήτημα, ἡ λογικὴ τοῦ Εὐαγγελίου νὰ διεμβολίζει τὸ κοινωνικὸ κατεστημένο καὶ νὰ φέρνει στὴν καθημερινότητα τὰ κριτήρια τῆς Βασιλείας. Αὐτὴ, λοιπόν, ἡ διεγκυστίδα ρεαλισμοῦ καὶ ὁράματος ἐκδηλώνεται πάντα μὲ ἔνταση μέσα στὴν ἱστορία.

Ὅπως ξέρομε, ὁ Ἀπόστολος Παῦλος δὲν προέτρεψε νὰ καταργηθεῖ ἡ δουλεία. Ἐπέλεξε μιὰ μετριοπαθεῖ ὁδὸ, αὐτὴν τῶν ἀδελφικῶν σχέσεων ἀφεντικῶν καὶ δούλων⁵², καὶ ἔδωσε ἔμφαση στὸ ὅτι ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ του θέση. Αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερος ἐμφανὲς στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Φιλῆμονα, ὅπου τὸν μὲν δραπετὴ δούλο Ὀνήσιμο τὸν ἀποστέλλει

51. Βλ. π. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, *Σταθμοὶ τῆς ρωσικῆς θεολογίας* (μέρος πρῶτο) (μτφρ. Εὐτυχίας Β. Γιούλτση), ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 38-46, 68-69, 311, 328.

52. Α' Κορ. 7: 20-21, Ἐφεσ. 6: 5-7, Α' Τιμόθ. 6: 1, Τίτ. 6: 1.

στὸν κύριό του Φιλήμονα, ἀπὸ δὲ τὸν Φιλήμονα ζητεῖ νὰ δεχτεῖ τὸν Ὀνήσιμο ὡς ἀδελφὸ ἐν Χριστῶ.

Ἀπόηχος αὐτῆς τῆς στάσης τοῦ Παύλου βρίσκεται στὸν 3ο κανόνα τῆς συνόδου τῆς Γάγγρας (τὸ 340), ὁ ὁποῖος καταδίκασε τοὺς «Εὐσταθιανούς», δηλαδή ομάδες πιστῶν οἱ ὁποῖοι προέτρεπαν τοὺς δούλους νὰ δραπετεύσουν ἀπὸ τὰ ἀφεντικά τους. Οἱ «Εὐσταθιανοὶ» ἀκολουθοῦσαν τὸν Εὐστάθιο, ἐπίσκοπο Σεβαστείας, ὁ ὁποῖος ἦταν διακεκριμένος κήρυκας τοῦ ἀσκητισμοῦ. Δὲν ἐπρόκειτο γιὰ τυχαία προσωπικότητα. Ἡ ζωὴ του καὶ οἱ ἀδελφότητες πού εἶχε συγκροτήσει λειτούργησαν ὡς ὑπόδειγμα γιὰ τὴ μοναστικὴ θεολογία καὶ πράξη τοῦ Μ. Βασιλείου⁵³. Ἡ διδασκαλία τοῦ Εὐσταθίου, ὡστόσο, ἔσφυζε ἀσκητικῶν ἀκροτήτων (περιλάμβανε, λ.χ., τὴν περιφρόνηση πρὸς τὸν γάμο), κι ἔτσι τὸ κίνημά του καταδικάστηκε συνολικὰ ὡς παρεκτροπή⁵⁴. Θὰ μπορούσε, ἄραγε, εἰδικὰ ἡ θέση του γιὰ τὴ δουλεία νὰ εὔρισκε εὐρύτερη ἀπήχηση; Εἶναι θέμα ἰδιαίτερης ἔρευνας. Σὲ κάθε περίπτωση, ὅμως, ἡ σοβαρότητα τοῦ Εὐσταθίου μαρτυρᾷ ὅτι ἡ ἀπελευθερωτικὴ στάση ἀναβλύζει ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ πίστη, στὰ σπλάχνα τῆς Ἐκκλησίας.

Οἱ βυζαντινοὶ κανονολόγοι ἀρκέστηκαν στὸ νὰ ἐρμηνεύσουν τὸν κανόνα τῆς Γάγγρας ὡς ἀπόηχο τῶν θέσεων τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, καὶ οὐσιαστικὰ προσπέρασαν τὴν ἀξία τῶν ἀπελευθερωτικῶν αἰτημάτων. Ὁ Ἰωάννης Βαλσαμών, μάλιστα, ὑπεραμνόμενος, τὸν 12^{ον} αἰῶνα, τῆς ρύθμισης τοῦ κανόνα, μνημονεῖ ἕναν νόμο τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογέννητου, ὁ ὁποῖος, στὰ μέσα τοῦ 10^{ου} αἰῶνα, ἐπέτασε τὸν ἀφορισμὸ ὅσων ἐξεγείρονταν κατὰ τῶν βασιλέων ἢ κατὰ τῶν κυρίων τους⁵⁵. Ὁ σχετικὸς νόμος

53. CHARLES A. FRAZEE, «Anatolian ascetism in the fourth century: Eustathios of Sebastea and Basil of Caesarea», *Catholic Historical Review*, 66 (1980), σελ. 16.

54. Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΑΗΣ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. Α', ἐκ τῆς τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος, Ἀθήνησιν 1852 (ἀνατύπωση ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθῆναι 1966), τ. Γ', σελ. 102.

55. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ, ὁ.π., σελ. 103.

δὲν ἔχει διασωθεῖ αὐτούσιος⁵⁶, ὁ Βαλσαμών, ὅμως, δίνει τὴν πληροφορία ὅτι εἶχε συνυπογραφεῖ ἀπὸ τὸν βασιλέα, τὸν πατριάρχη Ἀλέξιο καὶ τὴ σύνοδο! Στὸ πνεῦμα αὐτό, τῆς προάσπισης τῆς καθεστηκυίας κοινωνικῆς τάξης, κινοῦνται καὶ ἄλλες κανονικὲς ρυθμίσεις. Γιὰ παράδειγμα, οὐδεὶς ἱερός κανόνας ἀπαγορεύει σὲ κληρικούς τὴν κατοχὴ δούλων (ἐνῶ ὑπάρχουν κανόνες ποὺ ἀπαγορεύουν στοὺς κληρικούς νὰ δανείζουν μὲ τόκο)⁵⁷, ἐπειδὴ δὲ χειροτονία δούλου συνεπαγόταν τὴν ἀπελευθέρωσή του, οἱ κανόνες ἀξιῶνουν προηγούμενη ἄδεια τοῦ κυρίου. Ἄν δούλος κατόρθωνε νὰ χειροτονηθεῖ ἐπίσκοπος χωρὶς αὐτὴ τὴ προϋπόθεση, θὰ καθαιρεῖτο καὶ θὰ ἐπέστρεφε στὴν προγενέστερη κατάστασή του⁵⁸.

Πλαί, ὅμως, σ' αὐτὴ τὴν σύμπλευση κράτους καὶ Ἐκκλησίας μὲ σκοπὸ τὴ μεταφυσικὴ θωράκιση τῆς κοινωνικῆς τάξης, βρῖσκουμε καὶ ρυθμίσεις οἱ ὁποῖες ἔδιναν στοὺς δούλους τὴ δυνατότητα νὰ ἀρνηθοῦν τὴν ἐκτέλεση ἀνήθικων ἐντολῶν τῶν κυρίων τους (καί, ἄρα, ἀναγνώριζαν τὴ δυνατότητα τοῦ δούλου νὰ ἀξιολογεῖ τίς ἐντολές τοῦ κυρίου), καθὼς καὶ κανόνες ποὺ καταδίκάζαν Χριστιανούς κυρίους, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν διωγμῶν, διέτασσαν τοὺς δούλους τους (οἱ ὁποῖοι ἐπίσης ἦταν Χριστιανοί) νὰ ἀρνηθοῦν αὐτοὶ τὴν χριστιανικὴ πίστη γιὰ λογαριασμό τῶν κυρίων τους⁵⁹. Τέτοιοι κανόνες μπορεῖ ἴσως νὰ φαίνονται ἀστεῖοι καὶ περιττοὶ στίς μέρες μας, ὅμως ἀποτελοῦν, κατὰ τὴ γνώμη μου, πολὺτιμες ἐμβρυακὲς καταφάσεις τῆς χειραφέτησης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ὑπηκόου στὸ ἐπίπεδο τοῦ πολίτη, ὅπως εἶδαμε καὶ παραπάνω. Καὶ θὰ ἔχει ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον νὰ μελετηθοῦν ἐνδελεχῶς διάφορες χριστιανικὲς

56. Βλ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, «Τὸ πρόβλημα τῶν δούλων στὸ ἔργο τῶν κανονολόγων τοῦ 12^{ου} αἰώνα», στὸ: Ν. Οἰκονομίδης (ἐπιμ.), *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12^ο αἰώνα. Κανονικὸ δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία*, ἐκδ. Ἐταιρείας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν/Διπτύχων Παράφυλλα, Ἀθήνα 1991, σελ. 407.

57. 17^{ος} κανόνας τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

58. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, ὁ.π., σσ. 410-411, 417-8, 421, 444.

59. Ὁ 7^{ος} κανόνας τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Ἔνα χρόνο ἀποχὴ θ. κοινωνίας γιὰ δούλους, τρία γιὰ ἀφέντες. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, ὁ.π., τ. Δ', σσ. 22-23.

σοσιαλιστικές, ουτοπικές, αντιεξουσιαστικές κ.ἄ. κινήσεις που ἐκδηλώθηκαν κατά τούς νεώτερους χρόνους, μετά τή συγκρότηση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους⁶⁰.

Δ. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά κλείσω μέ τρεῖς ἐπισημάνσεις λακωνικές:

1. Οἱ θιασῶτες μιᾶς ἀπελευθερωτικῆς θεολογίας δέν πρέπει νά ἀποκτήσουν μεσσιανική αὐτοσυνειδήσια. Οὔτε νά καταλήξουν σέ πατερναλιστική στάση, στήν ὁποία ὁ ἀπελευθερωτής μιλά γιά λογαριασμό τοῦ προστατευόμενου, ἀλλά συχνά δέν τόν ἀκούει. Ἡ Ἐκκλησία καλεῖται νά εἶναι διάκονος τῆς ἀπελευθερωτικῆς ἀποστολῆς τοῦ Θεοῦ, καί νά εἶναι ἔτοιμη νά ἀμφισβητεῖ κάθε δουλεία. Νά εἶναι, δηλαδή, ἔτοιμη νά διακρίνει πότε οἱ ἐλπιδοφόρες παρουσίες ἐκφυλίζονται σέ νέα κατεστημένα.

2. Ἡ ἀπελευθέρωση εἶναι ἀξεχώριστα συνδεδεμένη μέ τή συμφιλίωση. Ἄν ἡ συμφιλίωση πάρει διαζύγιο ἀπό τήν ἀπελευθέρωση, τότε θά καταντήσει συμβιβασμός μέ τόν παλαιό κόσμον καί μέ τή δεσποτεία τοῦ θανάτου. Αὐτό πού θά ἀπομείνει θά εἶναι μιᾶ φενάκη συμφιλίωσης – μιᾶ καρικατούρα τῆς.

3. Νομίζω ὅτι μιᾶ σημαντική δυσκολία πού ἀντιμετωπίζει ἡ χριστιανική συνειδήση μέσα στήν ἱστορία, εἶναι ἡ ἐξῆς: πῶς ἡ χριστιανική μαρτυρία θά ἀντανακλᾷ ἕναν τρόπο ζωῆς, καί δέν θά εἶναι ἀπλῶς μιᾶ ἄσαρκη ἰδεολογία. Τό δύσκολο δέν εἶναι νά δηλώσεις γενικά κι ἀφηρημένα ὅτι ἀγαπᾷς ὅλη τήν ἀνθρωπότητα. Τό δύσκολο εἶναι νά ἀναγνωρίσεις στόν κάθε συγκεκριμένο ἄνθρωπον τόν ἴδιον τόν Χριστό. Μέ δυό λόγια, τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ εἶναι ὄντως τοῦ Χριστοῦ, ὅταν κηρύττεται μέ τόν τρόπο τοῦ Χριστοῦ.

60. Βλ. ἐνδεικτικά στό: ΚΩΣΤΗΣ ΜΟΣΚΩΦ, *Εἰσαγωγικά στήν Ἱστορία τοῦ Κινήματος τῆς Ἑργατικῆς Τάξης. Ἡ διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς καί κοινωνικῆς συνειδήσης στήν Ἑλλάδα*, ἐκδ. Καστανιώτη, Ἀθήνα 1985.